

Розділ X

Переростання козацтва в окремий стан українського суспільства (національно-визвольна боротьба українського козацтва в кінці XVI – першій половині XVII ст.)

1. Створення реєстрового козацького війська

Неодноразово місцева влада намагалася підкорити козацькі загони. Вона хотіла створити на південних кордонах Литви і Польщі регулярне козацьке військо, яке було б підконтрольне уряду.

У 1524 р. король Сигізмунд I Старий доручив київському старості Сеньку Полозовичу і чорнобильському державцю Кшиштофу Кмитичу наберувати двотисячний загін козаків. Вони мали нести службу на Дніпрі «*для осторожності й оборони*». Але проект з різних причин не вдалося здійснити.

У 1533 р. канівський і черкаський староста Євстафій Дашкевич на Сеймі знову порушує це питання. Регіональна шляхта закликала Сейм організувати козаків як «*напіввійськову касту для охорони східних*

і південно-східних рубежів». Але створення проміжної ланки між шляхтою і селянами і наділення її представників якимись привілеями не входило в інтереси центрального уряду. Адже кількість населення, яке не бажало нікому коритися, а тим більше владі, зростала, і це було небезпечним. Але питання вирішилось ніби саме собою, коли під час війни (1558–1583 рр.) виникла необхідність поповнити збройні сили Литви.

Рис. 10.1. Польський король Сигізмунд II Август. Гравюра 1554 р.

Київський воєвода Костянтин Острозький і черкаський староста Олександр Вишневецький стали набирати козаків на службу *«за даток і живність»*. Але набір найманців не вирішував *«козацького питання»*, тому в другій половині 60-х рр. XVI ст. уряд повернувся до старого проекту організації козацьких сил. У 1568 р. на Запорозжя була передана грамота Сигізмунда II Августа, в якій козакам пропонувалося вступити на королівську службу. Вперше їх офіційно запрошували на державну службу за гроші в прикордонній фортеці, а не для участі у якійсь військовій

операції. (Королівська грамота не дійшла до наших часів, тому її можна реконструювати тільки ретроспективно, аналізуючи пізніші документи). Мова йде про так звану реформу великого коронного гетьмана Єжі Язловецького, який віддав наказ про набір 300 козаків на державну службу. 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август своїм наказом підтвердив дозвіл гетьмана. Цих козаків записали до реєстру і звідси їх назва *«реєстрові»*.

М. Грушевський писав, що *«реформа Язловецького мала величезне значення для організації козащини, для сформування козацтва як осібної напівпривілейованої суспільної верстви, яка згодом здобуває собі провідну роль в відносинах східноукраїнських»*. Верхівка козацтва отримала свого керівника – «старшого» – з чітко визначеними прерогативами влади. У листі короля Сигізмунда II Августа до Єжі Язновецького читаємо: *«Тому що козаки скаржилися на великі кривди й утиски воєвод, старост окраїнних і інших урядів, його вельможність (Язловецький) вилучив їх з влади і присуду всяких урядів і взяв їх під свою гетьманську владу. А запобігаючи тому, щоб наслідком цього не було якесь свавільство з боку козаків, і щоб кожному була вчинена без проволікання справедливість, коли б козак кому щось завинив, він поставив старшим і суддею над усіма козаками низовими шляхетного Яна Бадовського»*. Згідно з грамотою короля від 5 червня 1572 р. старший був підлеглим лише королеві й коронному гетьману, адміністративна влада і судо-

чинство вилучалося з підпорядкування місцевої влади.

Встановлення особливого адміністративного і судового підпорядкування для реєстровців мало на меті організацію всього козацтва для здійснення над ним контролю. Зокрема, Ян Бадовський з допомогою прийнятих на службу повинен був стримувати решту козаків від дій, які б суперечили державним інтересам. У той же час козацтво отримувало ряд прав і привілеїв, що сприяло перетворенню його в особливий соціальний стан. (Але перша спроба зробити реєстрове козацтво не вдалася, загін проіснував недовго й незабаром розпався).

У 1576 р. була спроба відновити реєстр. До Кракова прибуло козацьке посольство і зустрівся з новим польським королем Стефаном Баторієм. Але небажання його конфліктувати з Туреччиною, скарги на козаків з боку Кримського ханства і втручання запорожців у молдавські справи утримали короля від підтримки козацтва. Крім того, навесні 1578 р. Стефан Баторій видав чотири універсали, які безпосередньо стосувались запорожців. В одному з них король наказував провести слідство і покарати організаторів походу на Молдавію. У другому йшлося про попередження прикордонних старост «не переховувати козаків у шляхетських маєтках і не постачати їм порох, олово та живність». Третім універсалом київському воєводі К. Острозькому наказувалося провести каральну експедицію проти *«свавільних запорожців»*. А в четвертому були виписані накази польському послу в Кримському ханстві М. Броневському про спільні дії поляків і кримських татар проти запорожців.

Ставлення Баторія до козаків різко змінилося влітку 1578 р. Прагнучи не допустити їх переход на бік Росії, король пропонує козакам воювати проти московського царя: *«це принесло б більше слави, кращі пожитки, ніж походи в Молдову і Волицю»*.

У вересні 1578 р. король підписав універсал, у якому йшлося про те, що реєстр збільшується за рахунок *«крайних козаків»*, що мешкають у королівських маєтностях.

Реєстрове військо отримало назву «Низового», або Запорозького. Реєстрові козаки підкорялися

черкаському старості князю Михайлу Вишневецькому; їх безпосереднім начальником був «старший реєстру» Ян Оршовський.

Запорозькому козацтву призналося грошове утримання.

Встановлюючи реєстрове козацьке військо, Баторій хотів при його допомозі, перш за все, придушувати свавілля в Україні. Згідно з універсалом 1578 р. реєстрові повинні були *«всіх непокірних присмирятти»*,

Історична довідка

СТЕФАН БАТОРІЙ (1533-1586) – семиградський (трансільванський) князь (1571-1576) і польський король (1576-1586), полководець. В 1578 р. зробив невдалу спробу ліквідувати Запорізьку Січ; вів таємні переговори з Кримським ханством про похід на запорожців, заборонив торівею з Січю і ввів смертну кару нерестровим козакам. У 1578 р. збільшив реєстр козаків з 300 (1572 р.) до 600 чоловік з наміром використати їх у війні проти Росії.

ловити і знищувати як ворогів корони», тобто виконувати поліцейські функції. За службу король обіцяв рахуватися з козаками як із **«заслуженими людьми».**

Реестру передавалися у володіння м. Трахтемирів (на правому березі Дніпра поблизу Канева, тепер село Каневського району Черкаської області) і Зарубський монастир. У місті розміщувався арсенал, а в монастирі – шпиталь для поранених. Реєстрове Військо розміщувалося на території від Трахтемирова до Чигирина. Як символ приналежності до королівської армії, реєстрові козаки отримали клейноди (kleinot): хоругву (прапор), бунчук, печатку, труби, литаври та інші атрибути влади, а також кілька гармат. (На червоній хоругві було зображено білого орла – герб Польщі, а на печатці – козака з мушкетом на лівому плечі і з шаблею на боці).

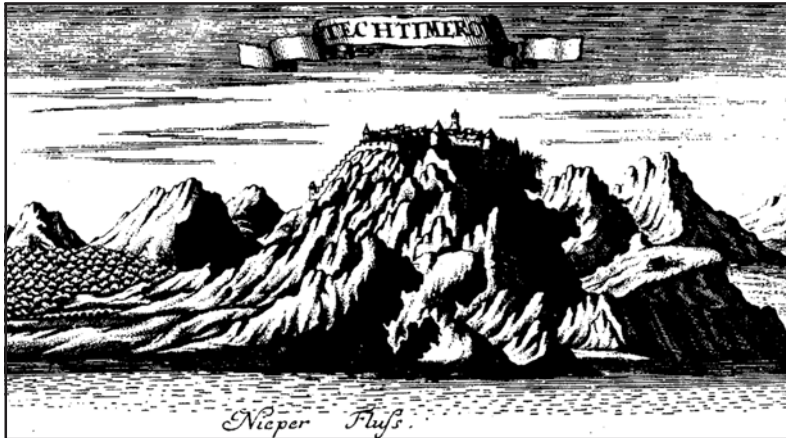

Рис. 10.2. Трахтемирів. Гравюра XVII ст.

Вступаючи до реєстру, козаки отримували ряд привілеїв. Вони виходили з-під юрисдикції місцевих магнатів, а також власників, якщо були їх підданими, і старост, якщо жили в королівських маєтках, та переходили під юрисдикцію реєстрового війська, якому надавалося право мати свій суд.

Козаки звільнялися від податків і повинностей (з 1582 р.), крім обов'язку нести службу за свій рахунок. Вони також отримували право власності на землю (з 1590 р.) і свободу займатися промислами і торгівлею.

За службу козаки отримували з королівської скарбниці платню (жолд), а також сукно, порох, свинець. Крім того, король дав православним ремісникам привілей постачати козакам шаблі.

Юридично козаки посіли проміжне становище між селянами і шляхтою. Як і шляхтич, козак відбував військову службу, не платив податків

і був особисто вільним, але він не мав права мати підданих. Він, як і селянин, сам працював у своєму господарстві або наймав працівників за свій рахунок.

У перше десятиліття XVII ст. внутрішній устрій реєстрового війська, за словами королівського комісара реєстру Яна Собеського, виглядав так: на чолі реєстру стояв старший або гетьман, знаком його влади була булава. Він, як і вся старшина, обирався на козацькій раді. До старшини відносилися: писар, чотири осавули, заступник гетьмана — наказний гетьман (його обирали під час війни), обозний (начальник артилерії), полковники і сотники.

Козаки реєстрові повинні були нести «залог» на Південному Подніпров'ї нижче порогів. Тому у польських документах вони називалися «Військо його королівської милості Запорозьке», або Низовим. Проте їх володіння, визначені грамотою Стефана Баторія, були на Середньому Подніпров'ї. Ці володіння територіально поділялися на полки: Київський, Черкаський, Переяславський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, а полки — на сотні. Їх відповідно очолювали полковники і сотники.

Кількість реєстрових козаків не була стабільною, вона коливалась залежно від обставин. Так, коли польському урядові була потрібна допомога під час війни, він збільшував реєстр до кількох тисяч, а потім зменшував. Утворювалась значна частина викреслених з реєстру козаків — «випищиків». Крім того, уряд намагався використати реєстрове військо не тільки для строкової служби, але й для приборкання Запорозької Січі.

У той же час наївно було розраховувати, що 300—600 чоловік зможуть протистояти Січі, де нараховувалося кілька тисяч досвідчених козаків. Та й ніхто не ставив питання про ліквідацію Запорізької Січі. Вона була необхідна як прикордонним магнатам, так і польському уряду. Крім того, і реєстрові, і запорозькі козаки називали себе Військом Запорозьким або Низовим.

М. Грушевський з цього приводу писав, що *«привілеї призначалися тільки для козаків, вписаних в урядовий реєстр, в дійсності на них претендують усі, хто зараховував себе до козаків»*. *Формально реєстровому козацтву підкорялася і Запорізька Січ. До 1628 р. старший реєстрових козаків (гетьман) був одночасно і начальником над запорозжцями (після 1628 р. запорозжці стали обирати собі окремого гетьмана)*.

Уряд, надавши привілеї окремій групі козаків, не збирався надавати їх усім. Але необхідність поповнення армії для військових дій, які велися впродовж кінця XVI — початку XVII ст. робила Січ потрібною структурою не тільки для Речі Посполитої, але й для Європи. Тому уряд, ведучи політику *«батога і пряника»*, залишав надію для частини козацтва отримати шляхетське право і знайти своє місце у владних структурах Речі Посполитої.

Як ми бачимо, створення регулярного реєстрового війська – не баганка польських королів, а вимушена необхідність, яка полягала у використанні козаків в інтересах Речі Посполитої. Основним завданням реєстровців було «охороняти кордони і утримувати козаків від походів проти татар та виконувати поліцейські функції в Україні». **Польський уряд, сам того не бажаючи, призвів до того, що реєстр став частиною регулярної польської армії і одночасно своєрідним станом, з відповідними, тільки йому притаманними рисами. Сталася легітимізація козацького стану – юридичне визнання його прав, привілеїв і обов'язків.**

З кінця XVI і впродовж усієї першої половини XVII ст. козацтво, маючи вже свою організацію, визнані права та привілеї, починає відігравати конструктивну роль в історичному процесі. Зрештою, в цей і наступний період козацтво, як слушно зазначає М. Грушевський, «стало представником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України».

Історична довідка

ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО. В. Антонович вважає, що виникнення гетьманства у першій половині XVI ст. – історичний міф. А поява титула “старшого”, або “гетьмана козацького” пов'язана з реєстровим козацтвом. “Задля уряду над козаками, – пише Антонович, – Стефан Баторій установив, що козаки вибрати можуть собі начальника, якого польський уряд називав старшим запорозького війська; самі ж козаки звичайно називали цих старших “гетьманами”. Тобто титул “козацького гетьмана” побутує лише з часу утворення реєстру як неофіційна назва. “Широко, – стверджує Антонович, – титул “гетьман козацький” став вживатися з часів Сагайдачного. Останній домігся від польського уряду, щоб “старшого завжди козаки вибирали з-поміж себе, а уряд мусив його затверджувати”. Саме з часів Сагайдачного титул старшого (гетьмана) набуває більш вагомого змісту і звучання.

Проте в офіційних актах польський уряд продовжує називати керівника козацького війська старшим. Сам Сагайдачний у своїх листах до коронного гетьмана С. Жолкевського називає себе то “старшим”, то “гетьманом його королівської милості Війська Запорізького”.

Подібна традиція продовжується і в перший рік гетьманування Богдана Хмельницького. У лютому 1649 р. уряд Речі Посполитої офіційно визнав за Хмельницьким титул гетьмана війська запорізького.

Титул гетьмана за часів Богдана Хмельницького і після нього мав різні значення. О. Лазаревський з цього приводу пише: “гетьман – спочатку поводир (dux) українських козаків, а потім, з часу Хмельницького – правитель (praefectus) України, яка іменувалась офіційно “Військом Запорізьким”, тому і правитель її офіційно підписувався “Гетьман Війська Запорізького”, з пізнішим додатком “обох сторін Дніпра”.

Отже, до 1648 р. “старший” – титул головного воєначальника реєстрових козаків. Від Хмельницького титул “гетьман” має значення правителя України (козацької держави). Гетьман: 1) з кінця XV до XVIII ст. – вищий воєначальник у Великому князівстві Литовському та Польщі; великий (коронний і литовський) гетьман – головнокомандувач військом, польний (коронний і литовський) – його заступник; 2) в Україні в XVII–XVIII ст. – воєначальник козацького війська, правитель України; 3) титул глави української держави 1918 р. (П. Скоропадський).

2. Козацькі повстання кінця XVI ст.

ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ КРИШТОФА КОСИНСЬКОГО (1591 – 1593 рр.)

Козацька реформа 70-х років була спробою Речі Посполитої послабити соціальну напругу в суспільстві. Уряд пішов на це, щоб вкотре спробувати приборати козацтво до рук і отримати дешеве військо для війни з Росією. *Головним же здобутком козацтва було визнання його як окремого суспільного стану з відповідними правами і привілеями. Тимчасово залучившись лояльністю козацтва, уряд сам створив можливості для його швидкого зростання і організаційного оформлення.*

Коли у 1590 р. виникла загроза нападу Туреччини на Річ Посполиту. На весняному сеймі було схвалено план мобілізації стотисячного війська, зокрема, 20 тисяч козаків.

Однак влітку загроза війни минула. Річ Посполита почала переговори з Османською імперією. Угода між ними була досягнута за рахунок козацтва. Поляки обіцяли туркам вивести козаків з дніпровського низу і розправитися з усіма непокірними. Кількість реєстровців зменшилась до 1 тисячі чоловік. Переважна більшість людей, що вважала себе козаками, потрапила у становище невизначеної маси і тим самим була поставлена поза законом. Крім того, належало ввести систему покарань за будь-які спроби походів на сусідні держави та нагляд місцевих урядів за населенням і реєстровцями, заборонити постачання реєстровців зброєю, порохом, продовольством тощо.

Такий стан речей аж ніяк не задовольняв козацтво. Постійні обмеження реєстру обурювали тих козаків, які опинялись поза ним. Несвоєчасне надання платні, порушення самоврядування та майнових прав спричинили невдоволення реєстровців, а утиски нереєстровців – протести запорожців. Крім того, до загострення відносин між урядом Речі Посполитої і запорожцями призвела ухвала Сейму (1590 р.), за якою король отримував право роздавати шляхті і магнатам *«українські пустки»* за Білою Церквою, з-поміж яких і землі, якими здавна користувались козаки.

Внутрішньополітична напруженість в Україні була зумовлена й поширенням фільваркової системи господарства. Узаконення Литовським статутом 1588 р. на території Брацлавського та Канівського воєводств кріпацтва зумовило посилення відступів селян на Запорозжя.

У країні виникла вибухонебезпечна ситуація. Далекоглядніші польські діячі розуміли необхідність зняти напруження у відносинах з козацтвом хоча б виплатою йому грошей. Були прийняті відповідні рішення, але в першій половині 1591 р. грошей козаки так і не побачили.

В другій половині 1591 р. починається повстання реєстрових козаків під проводом Криштофа Косинського. Приводом послужила, як

це часто буває, особиста образа Косинського на князів Костянтина Острозького (київського воєводу) та його сина Януша (волинського воєводу і білоцерківського старосту), які відібрали у нього маєток. Однак особисті проблеми цих людей були лише відображенням загальної соціальної атмосфери суспільства.

У серпні 1591 р. з містечка Пикова на Поділлі Косинський розіслав листи до різних козацьких загонів із пропозиціями приєднуватися до нього, аби добитися справедливості. У жовтні козаки зайняли міста і містечка Переяслав, Білогородку, Білу Церкву, Трипілля, Київ. На зайнятій території Косинський, обраний козаками гетьманом, звелів населенню присягнути козацтву. Зокрема, присягнули на послух козакам жителі Черкас, Канева, Богуслава і Корсуня. У Білій Церкві за наказом Косинського розстріляли *«п'ятьох шляхтичів, які відмовилися визнати козацький присуд»*.

З початком активних дій козацтва розгортається процес різкого збільшення втеч і приєднання до козаків селян і міщан. Для майбутнього посилення козацтва це мало вирішальне значення.

Небезпеку такого союзу чудово розуміли в Польщі. У січні 1592 р. король Сигізмунд II видав універсал про необхідність покарати повстанців. *«Усі місцеві урядовці повинні шукати й карати людей свавільних, нам у праві непослушних, і складати чорні списки всіх відсутніх удома господарів»*. Крім того, була створена спеціальна комісія для розслідування дій козацтва. Головою комісії був призначений Микола Язловецький – офіційний патрон реєстрового козацтва. Переговори призвели до формальної угоди – козаки обіцяли, що не будуть бунтувати і знімуть Косинського з гетьманування, але не видаючи його. З тим комісія і відбула, фактично нічого не добившись.

У цей час польський уряд уникав безпосереднього втручання у конфлікт, вважаючи, що козацькі виступи – це лише міжособна боротьба козаків і князів Острозьких, тому це приватна справа магнатів. Такою була думка канцлера і великого коронного гетьмана Яна Замойського і польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Їм було навіть вигідно, що козаки потрясуть впливових, на їх погляд, православних магнатів. Уряд не поспішав висилати проти повсталих регулярні війська, тому козаки і не думали припиняти своїх дій. На опанованих територіях козаки намагалися встановити свій порядок. У новому королівському універсалі з цього приводу вказувалося, що *«козаки не тільки «способом неприязельським» здобувають міста і маєтки, а що важливіше, як шляхетського, так і міщанського стану людей до віддавання собі присяги і послушництва примушують»*. Тобто на визволеній території вводилися форми козацького устрою на противагу державному устрою Речі Посполитої. Крім того козаки пропонували свої послуги російському царю. До Бориса Годунова було направлено посольство. Подібне посольство сподарили козаки і до австрійського імператора.

Поширення повстання на землі Волинського воєводства та особливо самостійна міжнародна діяльність занепокоїли уряд Речі Посполитої. 16 січня 1593 р. король Сигізмунд II видав наказ про скликання (ополчення) трьох воєводств – Волинського, Київського і Брацлавського. Це рішення підтвердив Сейм, який у своїй постанові вказав, що *«сваволя козаків чим далі, тим більше шкодить Речі Посполитій, через це Сейм 1593 р. постановляє назвати козаків ворогами Вітчизни. Гетьманові війська нашого доручаємо тих свавільників знищити»*.

23 – 31 січня 1593 р. шляхетське військо на чолі з К. Острозьким, під містечком П'яткою на Житомирщині розбило повстанців. 10 лютого 1593 р. була укладена угода, за якою повстання припинилося козаки зобов'язалися визнати владу короля, а Косинського зняти з гетьманування. Серед інших пунктів угоди були обіцянки не ходити на інші держави, не чіпати маєтків Острозьких і їхніх друзів, не приховувати втікачів від князя, повернути побрану на замках зброю та інше майно і «о всем їх милості служити».

Перемігши козаків у бою, князь Острозький вважав це достатнім покаранням свавільців. І після присяги всі козаки були вільно відпущені. Чому так сталося? Та тому, що *Острозькому було не вигідно руйнувати козацтво, воно було потрібне для захисту від татар і для міжусобної боротьби, для резерву власних збройних сил*.

Після відпочинку на Запорозжжі козаки сподівалися повернути втрачені під П'яткою позиції. Косинський (дотримуючись головного пункту угоди з К. Острозьким – не чіпати його особистих інтересів, забезпечив собі нейтралітет всесильного магната) у травні 1593 р. рушив на Черкаси. Тоді похід козацького війська виявився трагічним: невдовзі Косинського було підступно вбито. Однак, це не спинило повстання, облога Черкас тривала. Наляканий черкаський староста Олександр Вишневецький у серпні 1593 р. уклав з козаками угоду. Документ підтверджував та істотно розширював козацькі привілеї. По тому козаки здійснили похід на Київ, де також домоглися зручної для себе угоди з київським урядом. Фактично, *козаки узаконили своє пану-*

Рис. 10.3. Польська шляхта

вання на Подніпров'ї, домовившись з місцевими урядовцями про більш-менш прийнятні умови співіснування обох сторін. Так завершилось перше козацьке повстання в Україні, яке дістало назву «повстання Косинського».

ПОВСТАННЯ СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА (1594 – 1596 рр.).

В 1594–1596 рр. розгортається нове повстання під проводом С. Наливайка, який, до речі, був сотником надвірної хоругви князів Острозьких і брав участь у придушенні повстання Косинського. За невідомих причин він залишив княжу службу навесні 1594 р. і організував загін козаків для походів на татар. З літа 1594 р. козаки Наливайка і запорожці Григорія Лободи ходили в походи проти турків (Акерманський санджак), татар у Молдавії, але діяли розрізнено. Захопивши багато здобичі, Наливайко повертається на Брацлавщину і пропонує запорожцям об'єднати сили для спільної боротьби проти польського панства. Щоб загладити свою участь у придушенні по-

Рис. 10.4. Рейтарин. Мал. Ю. Коссака

встання Косинського, Наливайко надіслав на Січ частину молдавської здобичі. У жовтні повсталі захопили Брацлав та Бар. Навесні 1595 р. Наливайко повів своїх людей на Волинь, взяв контрибуцію з Луцька і зробив рейд по білоруських містах Слуцьку, Могильову, Турову та інших. Одночасно запорожці наказного гетьмана Григорія Лободи захопили ряд населених пунктів на Північній Київщині. На півдні Білорусії діяли загони Матвія Шаули. Дії козацтва підтримували селяни і міщани, які масово оголошували себе козаками, скликали ради, обирали собі отаманів і прилучалися до козацького війська. Повсталі поширили свою владу на Брацлавщину, Волинь, Поділля, північну Київщину та

південні білоруські землі. Не останню роль у такому стрімкому успіхові відіграло й те, що основні польські сили у цей час перебували у Молдавії, де підтримували польського ставленика на молдавському престолі Єремію Могилу.

Повстання набрало такого масштабу, що вже загрозувало самому існуванню польської влади в Україні. Тому уряд, розв'язавши молдавське питання, кинув на його придушення військо польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Під його тиском Наливайко в лютому 1596 р. почав відходити через Поділля на Подніпров'я. Під Білою Церквою він з'єднався з запорожцями Шаули, обраного козаками наказним гетьманом замість Лободи. Повстанці мусили і далі відступати до Дніпра. В урочищі Гострий Камінь на Київщині 23 березня 1596 р. відбулася битва. Переможною вона не стала для жодної з сторін, бо обидві зазнали серйозних втрат. Зокрема, було поранено козацького гетьмана Матвія Шаулу, новим гетьманом став Северин

Рис. 10.5. Запорожець. Мал. І. Рєпіна

Наливайко. Відриваючись від противника, козаки переправились на лівий берег Дніпра і рушили до Переяслава з наміром перейти російським кордон. Але просування повстанців гальмував величезний обоз з жінок, дітей, худоби, майна. До того ж серед повсталих не було єдності, точилися постійні чвари між наливайківцями та запорожцями. Запорозька старшина, звинувачуючи Наливайка в тому, що він завів козаків у пастку і брав участь у придушенні повстання Косинського, добилася його усунення з посади гетьмана. Замість Наливайка гетьманом був обраний Лобода. Ось як писав про це Д. Дорошенко: *«Вже сучасники, говорячи про Лободу і Наливайка, підкреслювали різницю між ними і між їхніми військами. Лобода був представником статечної частини козацтва. Він сам одружений з шляхтянкою, купив собі маєтність на Київській Поліссі, був у добрих відносинах з українськими*

панами, шляхтою й духовенством. Під його проводом стояли козаки організовані, напіввизнані польським урядом, ті, що з їх комплектувалися реєстрові полки. Наливайко, хоч і походив із статечної родини, мав під собою дружину (військо), зложену із селян, що повтікали від своїх панів».

22 квітня 1596 р. кіннота Жолкевського зупинила повстанців під Лубнами. В урочищі Солониця козаки спорудили міцний табір, з одного боку захищений болотом. Табір оточили возами, обкопали ровом і шанцями. На укріплення й вози встановили до двох десятків гармат. Розпочалася облога, яка тривала два тижні.

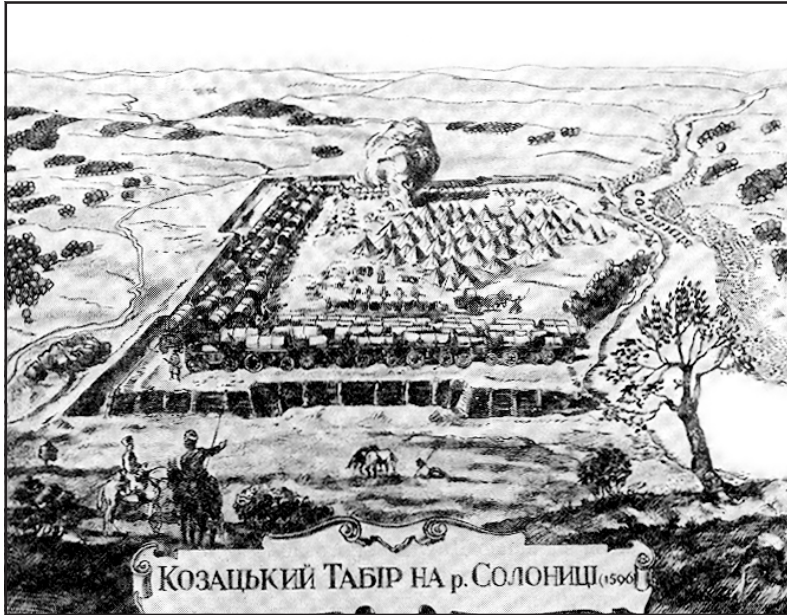

Рис. 10.6. Козацький табір на Солониці

Жолкевський вирішив посварити старшину і внести розбрат між козаками. З цією метою він розпочав переговори з Лободою. Запідозривши Лободу у зраді, козаки вбили його. Гетьманом вони обрали Кшиштофа Кремпського.

Убивство Лободи не внесло єдності і в ряди повстанців. 7 червня 1596 р. (27 травня) в козацькому таборі спалахнув заколот. Прихильники капітуляції схопили козацьких ватажків, у тому числі й Наливайка і Шаулу та видали їх Жолкевському (11 квітня 1597 р. їх було страчено у Варшаві). Наступного дня під час складання козаками зброї

польські жовніри зненацька увірвалися до табору і, не милуючи ні жінок, ні дітей, вчинили жакливу різанину. Як писав Й. Бельський, *«впродовж милі чи й більше труп лежав на труні, бо всього в таборі з черню і дружинами їх було до десяти тисяч»*. Лише півтора тисячам козаків на чолі з Кременським вдалося пробитися на Запоріжжя.

Сейм 1597 р. виніс рішення про «поголовне викорінення козаків», вони були проголошені *«ворогами держави»*, а народ руський (український) – віроломним і бунтівним. Однак з початком XVII ст. для Речі Посполитої наступає доба безперервних воєн, спочатку молдавської, потім шведської і нарешті російської. Козаки стають потрібні. У січні 1601 р. Варшавський Сейм скасував рішення проти козаків і накази про їх знищення, але облишив їх права.

Козацькі повстання кінця XVI ст. зазнали поразки через внутрішню неорганізованість і відсутність єдності. Але вони ж продемонстрували вплив нового суспільного явища – козацтва, особливо у спілці з селянством, дрібною шляхтою та міщанами.

3. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

У кінці XVI – на початку XVII ст. серед козацтва існувало три чітко розмежовані категорії, а саме: багаті реєстрові козаки, які служили королю; мешканці прикордонних міст, що не мали офіційного статусу; і козацька голота, яка складала більшість. Дві перші групи схилилися до співпраці з урядом Речі Посполитої, і це зрозуміло, бо вони мали власність і розраховували повернути собі легальне, визнане становище у державі. Голота ж – вихідці з бідних запорожців і нереєстрових, – прагнула до рішучих дій, вважаючи, що тільки таким чином можна завоювати собі краще життя в суспільстві.

Як відзначає О. Бойко, *«невдачі попередніх виступів та поява нових акцентів у політиці польського уряду призвела до розколу козацтва і виникнення в його середовищі двох течій: радикальної, що об'єднувала незможних козаків, вчорашніх селян та ремісників, які прагнули шляхом повстання домогтися перерозподілу шляхетських земель та майна і цим покращити свій життєвий рівень, та поміркованої, до якої належали заможні козаки, схильні до розширення козацьких прав і вольностей шляхом договорів з польським урядом»*.

З 1596–1625 рр. домінувала поміркована течія, представником якої був гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. М. Грушевський так писав про нього: *«Кмітливий і відважний полководець, він одночасно демонстрував великі таланти політика й адміністратора. Очевидно, в значній*

мірі завдяки його впливу, ціле десятиріччя першої чверті XVII ст. було часом найвищого розвитку козацьких сил і проходило без усяких серйозних конфліктів з урядом. Представляючи партію поміркованої козацької старшини, що прагнула уникати конфліктів з урядом, Сагайдачний ціною обіцянок і зовнішніх поступок успішно оберігав козацький *status possidendi* (право володіння (лат. — авт.) від урядових репресій. Він спритно лавіював між небажаними (невиконаними) бажаннями уряду з одного боку, і вимогами крайньої козацької партії з іншого, намагаючись дати вихід енергії козацької вольниці поза конфліктами з урядом».

Рис. 10.7. П. Конашевич-Сагайдачний

Вони можуть бути пояснені тільки тим, що на чолі козаків стояв такий геніальний поводир, яким був Петро Конашевич-Сагайдачний».

Період гетьманування Сагайдачного був дуже складним. На гетьманство його обирали кілька разів. Він усяляко прагнув збільшити козацькі сили, розширити реєстр, проте вважав, що за таких обставин збройний протест проти утисків польського уряду приречений на поразку. Він погодився з умовами Вільшанської (1617р.) і Роставицької (1619р.) угод, які нав'язав козакам уряд. За першою угодою козацький реєстр обмежувався 1 тис., за другою — 3 тис. осіб. Хто не потрапив до реєстру, той втрачав козацькі права. А це викликало незадоволення рішуче настроєних козаків. *За час свого гетьманування П. Конашевич-Сагайдачний провів реформу козацтва, перетворивши його з тимчасових загонів на регулярне військо. Серед козаків було встановлено порядок, ієрархію і дисципліну. З військової формації козацтво, завдяки старанням Сагайдачного, було перетворене у політичний чинник.*

народився в с. Кульчинцях поблизу Самбора у шляхетській родині. Навчався в Острозькій школі. Після Брестського собору (1596 р.) зайняв антиуніатську позицію, про що свідчить його твір «Пояснення про унію». Згодом пішов на Запорозжя. Обирався обозним, кошовим отаманом. У 1616 р. став гетьманом. Був організатором морських походів у межі Кримського ханства і Османської імперії, зокрема походів на Очаків, Перекоп, Синоп, Варну, Трапезунд і Кафу. Д. Яворницький писав: «Дивна сміливість, швидкість усіх козацьких походів на Крим і Туреччину перевершують будь-які описи.

Сагайдачний провів самостійну зовнішню політику. У 1618 р. він став учасником антитурецької ліги (об'єднання), яка виникла в Європі. Завдяки цьому зріс авторитет війська запорізького на міжнародній арені.

Сагайдачний командував 20-тисячною козацькою армією під час московської кампанії 1618 р. Козацьке військо взяло Путівль, Лівни, Єлець, Шацьк і оточило Москву. Гетьман стояв біля Арбатських воріт, проте місто не штурмував. Повернувши на Калугу, козаки пішли на Київ. Причини таких дій Сагайдачного невідомі. Можливо, він своїм походом хотів продемонструвати силу козацтва; можливо, в Росії вбачав потенційного союзника у боротьбі за козацькі (українські) права.

Зробивши своєю резиденцією Київ (1619 р.) та вступивши з усім військом до Київського (Богоявленського) братства (1620 р.) Сагайдачний бере під захист усе православне населення України і повертає Києву статус культурно-релігійного центру. Саме Сагайдачний, скориставшись перебуванням у 1620 р. єрусалимського патріарха Теофана, домігся від нього висвячення православного київського митрополита (Іова Борецького) і п'ятьох православних єпископів. Козацький загін Сагайдачного, що постійно перебував при патріархові, не дав можливості польській владі заарештувати Теофана (оголошеного турецьким шпигуном), і коли той завершив свою місію, його з почестями перепроводили до молдавського кордону.

Відновлення ієрархії української православної церкви польський уряд не визнав, проте до каральних дій не вдався, бо Польща перебувала у стані війни з Туреччиною.

У вересні 1620 р. під молдавським селом Цецорою турецько-татрські сили доценту розгромили коронне військо Речі Посполитої, яким командував Станіслав Жолкевський. **«Краща шабля Польщі»**, — так писали про С. Жолкевського сучасники, потерпіла поразку не через військові прорахунки, а свій шляхетський гонор. Хоча до коронного війська входило близько 10 українських етнічних формувань, а військові операції спільно з реєстровими козаками не були диковинкою, гетьман не захотів ділити перемогу з «грицями» (козацькою голотою). Як пояснює причини поразки поляків літописець, **«Жолкевський без козаків вів війну і мовив так: «Не хочу я разом з грицями воювати, нехай ідуть до рілля або свиней пасти».**

Поразка під Цецорою відкривала турецько-татарським військам шлях до Речі Посполитої, а першими на цьому шляху лежали українські землі. Крім того, за висловом Н. Яковенко, своєю «милою отчиною» козаки вважали таки Річ Посполиту. Тому, коли у червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва (місцевість між Ржищевом і Білою Церквою) зібралася козацька рада, куди прибули київський митрополит Іов Борецький та ще кількасот духовних осіб. Козаки постановили підтримати уряд Польщі, взяти участь у війні проти турків, але згоду свою обумовили вимогами щодо збільшення реєстру, ліквідації обмежень в правах та привілеях, визнанням православної ієрархії та відмовою від призначення урядом старшого (гетьман) реєстрового ко-

зацтва. Ці умови мало повідомити королю козацьке посольство, очолене Сагайдачним (у 1620 р. він був скинутий козаками з гетьманства, але залишався реєстровим полковником). Командування козацьким військом рада доручила Якову Нероді, який мав прізвисько Бородавка.

Рис. 10.8. Битва під селом Цецорою (нині – територія Румунії)

Гетьман Бородавка повів 41-тисячне військо до Дністра, де мав з'єднатися під Хотинською фортецею з 35-тисячним військом, яке очолював великий гетьман литовський Ян Кароль Ходкевич.

На початку серпня козаки вступили до Молдавії. Розпочались бойові дії. З кожним днем бої ставали дедалі запеклішими. Наприкінці серпня до козацького табору поблизу Могилева-Подільського повернувся, закінчивши переговори у Варшаві, Сагайдачний. Дорогою він потрапив у засідку та був поранений отруєною стрілою, що стало причиною його хвороби, а наступного року – смерті. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, скинули його з гетьманства і обрали Сагайдачного (Бородавку судили і стратили).

Сагайдачний зумів з'єднатися з коронним військом під Хотином, привівши до нього 41 520 козаків в обхід турецьких військ. Під Хотин 2 вересня прибула турецько-татарська армія на чолі з султаном Османом II (250 тис. і 260 гармат). Турецькі війська вже на марші за підтримки татар атакували козацькі позиції. Вогонь артилерії, атака яничар

та кінноти мали розбити козацьку піхоту, а потім вже і коронне військо. Але козаки, підтримані Ходкевичем дали туркам відсіч. Наступного дня турки кинули в бій основні сили, але знову зазнали невдачі.

4 вересня розлючений Осман II заявив своїм підданим: **«Не їстиму і не питиму, доки не приведемо того сивого пса Сагайдачного!»** Кілька годин вся турецька артилерія тримала козацький табір під ураганим вогнем. Відбивши всі атаки, козаки разом з кількома польсько-литовськими загонами увірвалися до ворожого табору, понищили гармати і, захопивши турецький обоз, почали його грабувати. Це дало змогу туркам знову зібрати сили і вибити козаків з втрачених раніше територій.

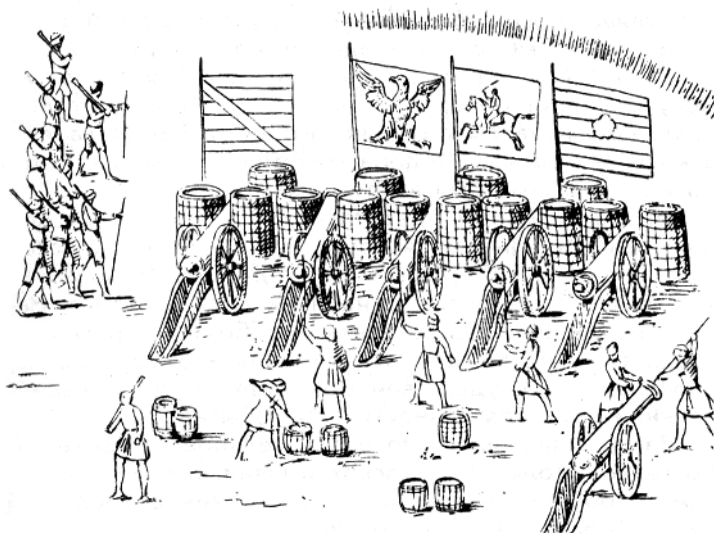

Рис. 10.9. Польська артилерія

12 вересня Ходкевич вирішив дати рішучий бій туркам. Основна роль у наступі відводилась козакам, які вночі мали підкрастися до табору турків і здійснити напад. Козаки вже майже дісталися турецьких шатер, як пішов дощ, від якого міг замкнути порох у рушницях. Ходкевич наказав відступити. 28 вересня турки почали вирішальний наступ. Особливо тяжкі бої точилися перед козацьким табором, його штурмувала добірна турецька кіннота – спаги. Козаки відбили 11 атак ворога і кинулися на допомогу коронному війську. Турків було розгромлено. Турецький султан Осман II змушений був піти на переговори з Річчю Посполитою і укласти 9 жовтня 1621 р. мир. Як писав Іван Франко, **«Туреччина, отримавши перший рішучий удар під Хотином в 1621 р., почала сходити з зеніту своєї величі і сили».**

Перемога під Хотиним, де вирішальну роль відіграли козаки, мала загальноєвропейське значення – адже від турецького поневолення була врятована не лише Польща, а й вся Західна Європа.

Овіяний славою непереможного полководця, повертався Сагайдачний до Києва. Автор записок про хотинську війну Ян Собеський так писав про нього: «*Взагалі був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останній, був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив... на нарадах був обережний і в усіях розмовах маломовний*».

Дорогою ціною розплатився гетьман за перемогу під Хотиним. Поранений отруєною стрілою, він додому їхав у супроводі королівського лікаря. У квітні 1622 р. гетьмана не стало. Поховали його у Боговлянській церкві Київського братського монастиря на Подолі.

4. Повстання 20-30-х рр. XVII ст.

ПОВСТАННЯ 1625 р.

Після Хотинської війни польський уряд не тільки не виконав обіцянок перед козаками, а й не виплатив належну їм платню, більше того, зменшив козацький реєстр до 3 тис. чоловік. Решту козаків-учасників війни поляки прагнули перетворити на кріпаків. Після Хотинської битви більшість її учасників повернулася на Київщину і відмовилась виконувати феодалні повинності. Мешканці міст, сіл і містечок відмовлялись визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, запроваджували свій суд на зразок запорозького.

Рис. 10.10. С. Конецпольський

Масове покозачення селян непокоїло королівський уряд, та особливо тривожили Варшаву звістки про тісні контакти населення з реєстровим військом. В інструкціях для сеймиків, які обирали депутатів на Вальний Сейм (1625р.), король, зокрема, визнавав: «*Сваволя бере гору, і так завялась, що й самим нам тяжко, і з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони (козаки) урядили собі удільну державу. Наступаючись на життя і майно невинних людей України вся слухається їх. Шляхтич у домі*

своім невільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків, вони захоплюють усі права, закони видають».

Щоб відродити панський примус, уряд вирішив силою приборкати козаків. У вересні 1625 р. з Бара на південну Київщину виступило 30-тисячне військо на чолі з великим коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським. Сили були нерівними. Під натиском коронного війська козацькі загони з Фастова, Білої Церкви, Канева та інших міст змушені були відступити у напрямку до Черкас. Із Запорозької Січі їм на допомогу вийшов гетьман Марко Жмайло.

Повстанці влаштували на південь від Києва укріплений табір, у якому було майже 20 тис. осіб. Почалися бої між коронним військом і козаками. Головна битва відбулася біля Курукового озера (неподалік Кременчуга). І хоча наступ Конєцпольського захлинувся в болотистій місцевості, між повстанцями почалися непорозуміння, а надто між реєстровою старшиною та козаками, що призвело до обрання гетьманом Михайла Дорошенка. Він належав до поміркованої течії козацтва, котре вважало необхідним не йти на відкритий конфлікт з польською владою, щоб зберегти свої «вольності»

Почалися переговори з поляками. *6 листопада (27 жовтня) 1625 р. Дорошенко і Конєцпольський підписали так звану Куруківську угоду. Згідно з нею козацький реєстр зростав з 3 до 6 тис.; ті ж, що не ввійшли до списку, мусили повернутися до маєтків своїх власників.* Тисяча реєстровців-козаків мала постійно перебувати на Запоріжжі, щоб перешкоджати втечам селян. Козаків зобов'язували не втручатися в релігійні справи, відмовитися від морських походів, а також не підтримувати зносини з іноземними державами. Реєстровим козакам визначалася платня з королівської скарбниці. Вони обирали свого гетьмана, якого затверджувати повинен був король, жити реєстрові козаки могли тільки на державних землях («королівщинах»). *Збільшуючи число реєстрових козаків і підвищуючи їм платню (особливо офіцерам), польський уряд намагався створити групу козаків, відданих королю. Чезре цю групу поляки сподівалися тримати в покорі всіх козаків.*

ПОВСТАННЯ ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА (ТРЯСИЛА) (1630 р.)

Куруківська угода посилила суперечності між козаками — тими, хто потрапив до реєстру, і тими, хто лишився поза ним («випищиками»). До того ж ситуація в Україні ускладнювалася запровадженням нового загальнодержавного податку. Не вщухали конфлікти на релігійному ґрунті. Аби втримати населення в покорі, польський уряд відправив на Київщину значну частину коронного війська. Але ці нерозважливі дії лише погіршили становище. Мешканці міст і сіл бралися до зброї та збиралися на Січі. Так визріло нове повстання.

Нереєстровці обрали собі окремого гетьмана Тараса Федоровича, більш відомого під прізвиськом Трясило. У березні 1630 р. він виступив з

десятитисячним військом із Запоріжжя до Черкас. У цьому місті була ставка гетьмана реєстровців Григорія Чорного, який на угоду польській владі на початку року виписав багатьох козаків з реєстру. Чорного захопили в полон і стратили.

Прибічники Чорного втекли до Корсуня під захист коронного війська, підрозділи якого в 1629 р. були розквартировані на Подніпров'ї і Лівобережжі. На початку квітня 1630 р. козаки Федоровича разом з повсталими корсунськими міщанами розбили польську залoгу Корсуня. Більшість реєстровців, що перебували в місті, приєдналися до Федоровича.

У травні 1630 р. під Переяславом розгорілася вирішальна битва між повстанцями і коронним військом, яка тривала кілька тижнів. Козаки відбили атаки 20-тисячного коронного війська і завдали йому значних втрат.

Успішні дії повстанців, чутки про дипломатичні контакти з Росією, Кримом та Швецією, а також невдоволення найманців, яким затримували платню, схилили коронного гетьмана Конєцпольського до переговорів. Але серед козаків єдності не було, суперечності між реєстровцями і запорозькими козаками не припинились. Федорович, противник угоди з поляками, разом з частиною своїх однодумців покинули козацький табір і пішли на Запоріжжя. **8 червня (29 травня) 1630 р. новообраний гетьман Антон Конашевич-Бут підписав з Конєцпольським Переяславську угоду.**

За нею залишалися в силі статті Куруківської угоди 1625 р. Водночас реєстр зростав від 6 до 8 тис. Козаки отримали право самі обирати собі гетьмана. Нерєстрові козаки повинні були повернутися під владу панів.

Рис. 10.11. Король Владислав IV

ПОВСТАННЯ ІВАНА СУЛИМИ (1635 р.)

У 1632 році помер король Сигізмунд III. Новообраний король Владислав IV пішов на деякі поступки козакам. Православна церква відновила права: на богослужіння за своїм обрядом, на володіння церквами і монастирями, школами, а також право мати братства і свого митрополита. Це були так звані «пункти заспокоєння» православних. Поступки ко-

роля були обумовлені тим, що термін Деулінського перемир'я з Росією закінчився, почалася нова польсько-російська війна, в якій без допомоги козаків було важко. Уряд вимагав на допомогу собі 15 тис. козаків, не обмежуючись 8 тис. реєстровців. Поляновський мир (1634), який знову визнав за Річчю Посполитою Чернігівську, Новгород-Сіверську та Смоленську землі, був результатом участі в поході козаків. Однак після закінчення походів реєстровців було скорочено. Крім того, в лютому 1635 р. Сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну постанову «Про припинення козацького свавілля», і на території Наддніпрянщини було введено коронні війська. Щоб перемкнути втікачам шлях на Січ, а також перекрити шлях постачання провіанту і боеприпасів, було вирішено збудувати в пониззях Дніпра біля першого порогу потужну фортецю.

Фортецю Кодак спорудили надто швидко: роботи тривали чотири місяці, і вже у липні 1635 р. вона була готова. Тут розмістився гарнізон з 200 найманців на чолі з французьким полковником Жаном Маріоном.

Будівництво Кодака надзвичайно образило козаків. Вони обрали гетьманом Івана Сулиму, який розробив план руйнування Кодака. На початку серпня 1635 р. козацьке військо виступило з Січі. Діючи швидко і несподівано, запорожці в ніч з 11 на 12 (21 – 22) серпня штурмом взяло Кодак. Гарнізон був перебитий, фортецю зруйнували.

Взяття Кодака покляло початок новому козацькому повстанню, яке тривало недовго. Внаслідок зради реєстровців Сулиму та його прихильників схопили та видали владі. У листопаді 1635 р. справу Сулими було розглянуто на надзвичайному сеймі в Варшаві, де його засудили до страти.

ПОВСТАННЯ 1637–1638 рр.

Антипольські настрої серед козацтва зростали, причому не лише серед «випищиків», а й серед реєстрових козаків, які навіть ціною зради І. Сулими не домоглися собі привілеїв чи хоча б якихось полегшень.

У червні 1637 р. розпочалося нове повстання, яке охопило Лівобережну і Правобережну Україну. Його ватажком був сподвижник Івана Сулими реєстровий полковник Павло Бут (Павлюк).

У кінці травня 1637 р. Павлюк із загонами запорожців напав на Черкаси і захопив артилерію реєстрових козаків. Затим він повернувся в Запорожжя і виступив зі зверненням. Павлюк закликав козаків захищати *«веру християнскую и золотые вольности, которые мы кровью заслужили»*. Повстання підтримали селяни і міщани, масово записуючись в козаки і організовуючи повстанські загоны. На придушення повстання був направлений польний коронний гетьман (ніжинський староста) Микола Потоцький. До коронного війська Потоцького приєдналась частина реєстрового козацтва.

У листопаді 1637 р. Потоцький писав у Варшаву: *«На Задніпров'є всі до останнього покозачилися. Княжіє міста – Ромни і всі інші – даять величезні натовпи свавільників. Імій Ніжин приєднався до них».*

У битві під Кумейками (біля Черкас) 16 (6) грудня 1637 р. козаки зазнали поразки. Павлюк з невеликим загonom пробився через вороже оточення і рушив до Чигириня. 20 (10) грудня біля села Моровиця він був оточений. Потоцький запропонував козакам видати Павлюка, обіцяючи повернути їм вольності, не чинити розправи за участь у повстанні. Посередником з польського боку на переговорах був київський воєвода Адам Кисіль, один з останніх представників православного панства, про якого козаки говорили, що *«його руські кістки обросли польським м'ясом»*. Саме Кисіль зумів умовити козаків видати Павлюка з товаришами, поручившись, що король подарує їм прощення. Козаки здалися, видавши Павлюка. Над реєстровими козаками поляки призначили старшим Ілляша Караїмовича, який залишився вірним поляком. Всі селяни, що приєдналися до повстання, повинні були повернутися до своїх панів.

Закутих в кайдани – гетьмана Павлюка, колишнього реєстрового гетьмана Томиленка, обозного Гремича, осавулів Победіша, Лелягу, Шкурая і Путилу привезли до Ніжина. По дорозі Потоцький, порушивши обіцянку, спійманих козаків саджав на коли і вішав на шибениці. У Ніжині декілька днів допитували і катували козаків, а потім відправили до Варшави. Там вони були страчені.

У березні 1638 р. у Варшаві розпочав роботу Сейм, який ухвалив постанову під назвою *«Ординація Війська запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої»*. У документі, зокрема, йшлося про потребу застосування проти повстанців військової сили. *«На вічні часи» козаків позбавляли права обирати старшого, заборонялося козацьке судочинство. Реєстр обмежувався 6 тис. козаків. Посада гетьмана скасовувалася, керівником козаків призначався комісар з числа шляхтичів. Теж саме стосувалося і осавулів і полковників. З козаків можна було обирати лише сотників і отаманів. Селянам і міщанам заборонялося вступати до козаків і одружувати з ними своїх дочок. Козаки мали право жити лише в прикордонних містах. Два полки реєстровців мали постійно перебувати на Січі, заступаючи один одного. «Ординація» була спрямована на перетворення Війська Запорозького у слухняний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні і оборони південного порубіжжя Речі Посполитої.*

Відповідно на Ординацію було нове повстання. На чолі повстання стояли: Яків Острянин (Яцько Остряниця), обраний запорозьким гетьманом; Карпо Скидан і Дмитро Гуня. Весною 1638 р. вони вийшли з Січі і рушили на Київщину і Полтавщину. Дорогою до січовиків приєднувалися озброєні численні загони селян і міщан. Повстанці зайняли Кременчуг, Хорол, Омельник, Голтву, Чигирин. У травні розбили

польське військо, яким командував Станіслав Потоцький (брат М. Потоцького), реєстрових козаків Ілляша Караїмовича і німецьких найманців. Пани не залишалися пасивними. З великим військом вийшов на Остриянина князь Єремія Вишневецький. У червні після важких боїв з коронним військом під Жовніном Остриянин з частиною козаків перейшов російський кордон і закріпився на Чугуївському городищі. Козаки, які залишилися в таборі біля Жовніна, обрали гетьманом Дмитра Гуню. Козаки вперто оборонялись. Дізнавшись про поразку Скидана, який ішов на допомогу, в ніч на 11 червня Гуня вивів козаків до Дніпра, де вони збудували міцні польові укріплення. Близько двох місяців козаки запекло билися з ворогом. Взяті табір пани не змогли. За це вони мстилися старим і дітям, жінкам і сестрам козаків. Гуня писав Потоцькому, закликав його вести війну з військом запорізьким і *«залишити в спокої бідних невинних і пригнічених людей, чий голоси і безвинно пролита кров волають до Бога про помсту»*.

Але те, що було не під силу шляхетському війську, зробив голод. У серпні козаки змушені були скласти зброю (Гуня з частиною козаків врятувався на Дні, Скидан поранений потрапив у полон і, очевидно, був страчений).

4 грудня 1638 р. козаки визнали Ординацію і присягнули королю.

Здавалося, козацькій сваволі було покладено край. *Через відсутність значних виступів козаків протягом 1638 – 1648 рр. поляки назвали те десятиліття часом «золотого спокою». Але спокій був примарним. Козацтво як стан польський уряд не спромігся ліквідувати, а, отже, марними були сподівання, що козаки, здобувши величезний воєнний досвід, добровільно зречуться від прагнення виборювати волю. Повстання 20 – 30-х років XVII ст. попри їхню стихійність і незавершеність, засвідчили, що козацтво було провідною верствою українського суспільства, користувалося підтримкою населення, а його дії в боротьбі за свої права з кожним роком ставали більш організованими й цілеспрямованими.*

5. Козацтво як явище євразійської історії

Козацтво як своєрідне, неординарне суспільно-політичне явище впродовж тривалого часу було важливим спонукальним чинником суспільно-економічного розвитку та військово-політичних відносин не лише південно-українських порубіжних територій, а й цілої низки євро-азійських держав, історичний розвиток яких тією чи іншою мірою стикався з цим регіоном. Роль козацтва не обмежувалася тільки вузько національними інтересами. Це було *інтернаціональне явище, тому проблеми, які йому доводилося розв'язувати, були тісно пов'язані з загальноісторичними процесами сус-*

пільно-політичного життя багатьох сусідніх державних утворень. Загальноісторичні реалії того часу породили такі типологічно спільні з козацтвом явища, як «гренцери» (граничари) у Хорватії, ускоки у Сербії, гайдуки на Балканах і донське козацтво у Росії.

Рис. 10.12. Донський козак.
За Рігельманом

Сформувавшись на стику землеробської та кочової цивілізацій, на терені Великого Кордону, який, за висловом Н. Яковенко, «*становив собою специфічну етноконтактну зону, освоєвану відчайдушними авантюристами з обох сторін*», козацтво зростало на ґрунті взаємодії між християнським і мусульманським світом.

Цікаво, що проти православних козаків мусульманський світ від протилежної степової «України» виставив також своїх козаків. Дніпровські козаки були майже точною копією османських уджів – прикордонних збройних загонів акинджі. З другої половини XV ст. азовські (татарські) козаки згадуються в документах як злі розбійники; російський цар Іван III вимагав від султана, аби той заборонив азовським і білгородським козакам нападати на руські землі.

Другим десятиліттям XVI ст. можна датувати початок формування російського служивого козацтва. З середини XVI ст. російські (донські) козаки склали відповідну групу населення і рід військ. У 1570 р. вперше згадується про Донське козацьке військо, у 1577 р. – про Терське і Гребенське; у 1591р. – Яїцьке (Уральське). На даному етапі великої різниці між запорозькими і донськими козаками не було. Його соціальна організація нагадувала і ординську, і запорозьку з тією лише відмінністю, що кожен загін іменувався російським терміном «станція», а загальні козацькі збори називалися «круг». Така абсолютно незначна різниця була природною, бо служиві козаки виконували одні і ті ж функції незалежно від етнічної приналежності, причому здійснювали їх в однакових умовах неосвоєного ще Дикого Поля. За відсутності регулярної сторожової служби в державах, що межували зі Степом, і при тісному сусідстві орд і Кримського ханства їх діяльність була надзвичайно важливою.

М. Карамзін так пише про донських козаків: «*Найбільшим страхом для варварів і захистом для Росії між Азовським і Каспійським мо-*

рами стала войовнича республіка, що складалася з людей, які говорили нашою (російською) мовою, сповідували нашу (православну) віру, а з обличчя представляли суміш європейської з азійською рисами людей, невтомних у боях, природних вершників, впертих, свавільних, хижих, але які стерли свої провини завзятими і хоробрими вчинками. Протягом XVI ст. вони жахали мандрівників у харківських і воронезьких пустках, поблизу Дону, грабували московських купців по дорозі до Азова і Кафи, хапали людей, що їх посилали наші воєводи в степи розвідувати про татар чи ногаїв і нападали на країну. Їхнє походження не вельми шляхетне: вони вважалися російськими втікачами, шукали дикої волі й здобичі в спустошених улах Батиєвої орди... Називали вони себе козаками... Вони зневажали залежність від магометанського царства і признають владу Росії... Вони заволоділи рікою (Дон) до самого гирла, вимагали данини з Азова, воювали з ногаями і Астраханню, Тавридою і Турками, зобов'язуючись вдаліні служити пильно сторожею для Росії».

Рис. 10.13. Старшина
війська Донського

До кінця XVII ст. донські козаки користувалися автономією. Вони вибирали собі отамана, суддів, двох осавулів, дяка. Похідний отаман під час військових операцій володів необмеженими повноваженнями. Царі намагалися тримати донських козаків у послуші, дозволяли «біглим і вільним холопам» не платити податків, посилали різні дари: хліб, вино, гроші, порох і свинець. Незалежність Дону була зафіксована у двох документах: «З Дону видачі немає», «Ми не кланяємося нікому, окрім государя».

І все ж козаки не завжди були схильні рахуватися з думкою московського уряду. Іноді вони допомагали державі: брали участь в облозі Казані; в 1579—1585 рр. отаман Єрмак Тимофійович підкорив зі своїм загоном Сибір; захищали південний кордон від набігів кримських татар. Часом діяли на шкоду, приєднуючись до військ самозванців Лжедмитрія I, Лжедмитрія II та інших «царів» і отаманів, які йшли на Русь аби пограбувати.

«**За зіпнуами**», тобто за військовою здобиччю, крім Сибіру, козакі ходили й на південь. Об'єднавшись із запорожцями, донські козакі спускалися на човнах по річках до Чорного моря і нападали на турецькі кораблі і на міста Малої Азії. Особливо успішними були спільні походи в 1622 р. на Трапезунд і в 1624 р. на Стамбул. Часто вони навігали і на Азов (Азак – фортецю в гирлі Дону). Турки називали цю фортецю, на мурах якої стояли близько 200 гармат, Садд-уль-іслам – «оплотом ісламу».

Історична довідка

АЗОВ, заснований хазарами недалеко від давньогрецької колонії Тана, належав з XIII ст. і до захоплення його турками в 1475 р. генуезцям, які дали назву Тана. (Азак – “гирло” по-турецьки, бо місто розташоване в гирлі Дону на його лівому березі).

У квітні 1637 р. спільна армія, що складалася з 1 тис. запорожців і 3-4 тис. донських козаків, почали осаду Азова. 18 липня 1637 р. фортецю захопили. Козакі взяли багату здобич, яку поділили між усіма учасниками, включаючи тисячу чоловік, які загинули в боях. Частка здобичі була передана сім'ям тих, хто загинув.

На кінець 1637 р. після поразки повстання Павлюка в Азов прийшли сотні запорозьких козаків.

У березні 1638 р. кілька запорожців, прибувши до Путивля, серед іншого розповідали, що на Дон рушає приблизно 2 тисячі запорожців.

Рис. 10.14. Турецький ага.
Гравюра Й. Вілле

Ау квітні 1638 р. отаман донських козаків Михайло Татаринов повідомив у московський посольський приказ, що «**на Дону знаходиться 10 тис. запорожців (можливо, цифри перебільшені), і вони ще приходять**».

Під час турецько-татарського походу на Азов у 1641 р. сухопутними військами Порти керував Делі Гусейн-паша. Флотом командував капудан Сиявуш-паша, його помічником був Піяла-паша. Силістрійськими і очаківськими військами командував тамтешній намісник Мехмед-паша. Татарськими і ногайськими загонами керував Бахадир Гірей. Чисельність армії досягала, за свідченнями козаків, 200 тис. (Історик XIX ст. Сенківський, основується на

працях турецького історіографа Наїма-ефенді важав, що турок і татар під Азовом було близько 50 тис.). Інженерними роботами займалися досвідчені європейські техніки: італійці, французи і німці (вони зробили 17 підкопів під стінами фортеці).

До складу Азовського гарнізону входили близько 10 тис. чоловік. З них донські козаки склали: 5367 чоловіків і 800 жінок, які активно допомагали козакам. Решта були запорожці і *«московські торгові люди»*.

24 червня 1641 р. почалася облога Азова. Козаки відбили 24 штурми і після 14-ти тижнів облоги, втративши 70 тис. своїх людей (за даними козаків), турки відійшли.

Згідно з донесенням отамана Наума Васильєва царю, козаки втратили 3 тисячі вбитими. Розуміючи, що султан не змириться з поразкою, козаки запропонували царю Михайлу Романову прийняти Азов *«на вічну славу і вотчину»* і надіслати війська для оборони фортеці. (Для довготривалих боїв у козаків сил не було).

3 січня 1642 р. цар скликав засідання земського собору для обговорення ситуації, що склалася. Але, аби уникнути з Османською імперією війни, до якої Росія не була готова, вирішили відмовитися від фортеці. Забравши всю артилерію, церковне начиння, дзвони, фортечні залізні ворота і навіть, за братською обітницею, кістки своїх товаришів, зрівнявши всі азовські укріплення з землею, козаки залишили Азов.

Турки спробували відновити фортецю, і вже в жовтні 1644р. донські козаки разом із запорожцями на 30 чайках знову ударили по Азову.

Впродовж XVI–XVII ст. співпраця між донськими і запорозькими козаками була досить тісною. На Запорозькій Січі із 38 куренів облаштувався і Донський, до якого записувалися козаки з Дону або Сіверського Дінця. А серед донських козаків були вихідці з України.

С. Соловійов в «Історії Росії» наводить уривок з донесення ногайського хана Юсуфа: *«Наші люди ходили до Москви з торгом і, як ішли назад, ваші козаки й севруки, які на Дону стоять, їх побили...»* Далі історик пише: *«На Дін ішли і севруки (севрюки), жителі «Сіверної» України, які здавна славилися своєю відвагою»*. У 1581 р., коли польський король Стефан Баторій обложив Псков, місто захищали донські козаки на чолі з отаманом Мишком (Миськом), родом з Черкас.

У 1632 р. між донськими козаками та запорожцями було укладено угоду про взаємодопомогу. Документи «Донських справ» свідчать: *«Якщо на Дін або на Запорозжя очікується прихід багатьох людей, то запорозьким козакам помогати нам, а нам, донським, помагати черкесам (запорозжцям)»*.

Самоорганізація вільного козацтва на кордонах Росії, усвідомлення ним їхніх інтересів як військово-служивого стану, що прагнув втиснутися в традиційну схему станових стосунків, неминуче призводила

до зіткнення зі служивим дворянством, яке бачило в козаках конкурентів. Це суперництво було ліквідоване на початку XVII ст.

Прагнути взяти козаків під контроль держави, російський уряд поділив їх на верстаних (аналог реєстрових в Україні) і неверстаних. Перші отримували маєтки за індивідуальним складом і платню, другі – ділянки за колективним нормами (на станицю). Згодом верстані (через одне-два покоління) злилися з провінційним дворянством, а неверстані в 40–50-х роках XVII ст. склали важливий елемент державної армії – козацтво, і впродовж сторіч вірою і правдою служили Росії. Вони чітко входили в стану структури суспільства.

У Хорватії з метою протистояти турецькій агресії австрійський імператор Фердинанд у 1522 р. встановив так званий військовий кордон, Militar – grenze, або Voјna – Крајине (Військова Країна – по-сербохорватськи). Це була широка буферна зона, щось на зразок санітарного кордону, що простягався вздовж кордону, окупованих турками земель, від Адріатичного узбережжя до Дунаю. Тут створювалася мережа укріплених міст і сіл, постів, оглядових башт і фортець. Адміністративним центром цієї провінції стало спеціально створене гарнізонне місто Карлштадт (нині Карловац). **Військовий кордон управлявся з Австрії, офіцери також були австрійцями, а опирались вони на армію солдат – поселенців, так званих grenцерів (grenzer) – прикордонників (граничар), більшість з яких були православними. Багато з них втекли з окупованої турками Сербії. В обмін на довічну військову службу границери були особисто вільними і мали земельні наділи; у них було право вибрати власних начальників, а також право сповідувати свою віру.**

У 1702–1703 рр. на Потисько-Поморійському кордоні («границі») із сербів австрійці створили національно-військове поселення, яке мало забезпечувати захист державних кордонів Австрії від можливих нападів османів. Серби – захисники кордонів («граничари») підпорядковувалися не місцевій угорській адміністрації, а верховній військовій раді у Відні.

У Сербії, землі якої у XVI–XVII ст. належали як Венеції і Австрії, так і Османській імперії, поселялися втікачі із захоплених турками територій. Їх називали ускоками. У Венеції та Австрії влада надавала втікачам всляку підтримку, організовуючи їх у загони та використовуючи у війнах з турками. Але ускоки не відзначалися дисципліною і продовжували свої набіги на турецькі території навіть тоді, коли їх заступники укладали мир з султанами, створюючи таким чином небезпечні ситуації.

Діючи невеликими загонами («четами») по 20–30 чоловік під проводом ватажка («харамбаші») ускоки завдавали османам чималої шкоди, чим привертали до себе увагу і симпатії простих людей. Не зважаючи на те, що ускоки в основному чинили розбої, вони досить часто виступали в ролі народних захисників, задовольняючи, крім іншого,

потребу християнського люду в помсті загарбникам.

Коли турки загарбали Герцеговину, де зосереджувалося чи не найбільше ускоцьких загонів, ускоки відступили в Далмацію й продовжували боротьбу. Спочатку їхнім неофіційним центром стало місто

Рис. 10.11. Козаки: рєстрєвий, горєдовий і калмик

Кліс, а від 1537 р. — Сєнь. Згодом ускоків прийняли на австрійську військову службу, де їх використовували не тільки проти османів, а і проти іншого суперника Австрії в регіоні — Венеції.

Гайдук (від угорського hajduk — «піхотинець»). Гайдуками ставали переважно сєляни, які втікали від податкового гноблення, деякі представники християнської церкви, а також декласовані елементи. У гірській місцевості та лісових масивах вони створювали свої загони, які налічували здебільшого декілька десятків чоловік. Нечисленність цих загонів сприяла їх маневреності й давала змогу легко уникати переслідувань. Лише в окремих випадках чисельність гайдуків сягала сотень вояків. Командиром був «воевода», помічником байрактар («хорунжий»). Прапор мав бути в кожному загоні.

Жертвами нападів гайдуків ставали не тільки представники османської влади, а й збирачі податків, купці, фєодала, незалежно від їхньої національності та віросповідання. Природним спільником гайдуків виступав гірсько-лісовий ландшафт. Як правило, взимку боротьба гайдуків затихала і відновлювалась з першими ознаками весни. В цілому слов'янська людність Балкан симпатизувала гайдукам і надавала їм підтримку, хоча турки карали за це якнайжорстокіше.

Гайдуцький рух охопив весь Балканський півострів. Найзапеклішого характеру він набув у Південно-Західній і Північно-Західній Болгарії, гірських районах Сєрбії, Македонії. Гайдуки не являли собою реальної небезпеки для турецької військової сили, але вони стали передвісниками звільнення Балкан від ординського іга.

Військові об'єднання гренцерів, ускоків, гайдуків, донських і запорозьких козаків виникли на порубіжних землях на передньому краї

боротьби з Османською імперією і її васалами. Всі вони мали багато загальних рис, але й були істотні відмінності.

Тільки Запорізька Січ вела самостійну зовнішню політику, саме на українське козацтво покладалась особливі надії відбивати турецько-татарську загрозу, і саме вони, очоливши національно-визвольний рух, будували соборну державу.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Западной Руси. — СПб, 1851. — Т. 4.
2. Архив Юго-Западной России. — К., 1863. — 1867.
3. Андрущенко І. Галичина: між Польщею й Австро-Угорщиною / Київська старовина. — №1. — 2001. — С. 73 — 81.
4. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. — К., 1995.
5. Антонович В. Коротка історія козаччини. — К., 1991.
6. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.
7. Антонович В. Розвідки про церковні відносини в Україні в XVI—XVIII ст. — К., 1890.
8. Алекберлі М.А. Хотинская война (1621 г). — Черновцы, 1957.
9. Алекберлі М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII в. — Саратов, 1961.
10. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991.
11. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Пам'ятки України. — №5. — 1991.
12. Александров Д.Н. Южная, Юго-Западная и Центральная Русь в XIII — XIV вв. и образование Литовского государства. — М., 1994.
13. Андреев А.Р. История Крыма. — М., 1997.
14. Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России. — К., 1992.
15. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971.
16. Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька. — К., 1993.
17. Борисенко В. Курс української історії. — К., 1997.
18. Бойко О.Д. Історія України. — К., 2001.
19. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. — К., 1990.
20. Бойко І. Селянство України в II половині XVII ст. — К., 1963.
21. Боєчко В. Козацтво та розвій державотворчих процесів та національної ідеї // Історія України. — 1999. — № 25 — 28.
22. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.). — К., 1988.

23. *Борецький Йов та інші*. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні кінця XVI ст. Тексти і дослідження. – К., 1998.
24. *Бушков А., Буровский А.* Россия, короткой не было. – М., 2000.
25. *Брехуненко В.А.* Стосунки українського козацтва з Доном в XVI – середині XVII ст. – Київ; Запоріжжя. – 1998.
26. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст. – Львів, 1996.
27. *Барвінський Є.* Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками р.р. 1599 і 1594. // Зап. Наук. Товариства ім. Шевченка. – 1896. – Т. 10.
28. *Вайнштейн О.Л.* Россия и тридцатилетняя война 1618 – 1648 гг. – М., 1947.
29. *Василькова Ю.В.* Страницы отечественного образования. С древнейших времен до XVIII века. – М., 1996.
30. *Василенко Н.П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916.
31. Велика історія України. – К., 1993.
32. *Винокуров О., Трубочанінов С.* Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
33. *Возгрин В.* Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
34. *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви. Т. 12. – К., 1998.
35. *Вернадский Г.* Монголы и Русь. – М., 2000.
36. *Вовк Г.* До питання про так зване золотоординське іго в Україні: суспільне життя. // Сучасність. – №5. – 1997.
37. Володарі гетманської булави. Історичні портрети. – К., 1997.
38. *Грушевський М.* Хронологічні події. Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – Т. 41. – 1901.
39. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1993 – 1996. – Т. 3 – 8.
40. Галицько-Волинський Літопис. – Львів, 1994.
41. *Гуржій О., Корнієнко В.* Міф, у який хочеться вірити. З історії бойової еліти українського козацтва. // Історія України. – 2002. – № 42.
42. *Голубев С.* Киевский митрополит П. Могила и его сподвижники. – К., 1883.
43. *Голобуцький В.* Запорізьке козацтво. – К., 1994.
44. *Голобуцький В.* Економічна історія української РСР. – К., 1970.
45. *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. – Галич, 1995.
46. *Греков Б.Д., Якубовский Д.Ю.* Золотая Орда и ее падение. – М., 1998.
47. *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М., 1990.
48. *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і її захоплення Польщею (з кінця XV – по 1569 р.). – К., 1999.

49. *Гумилев Л.Н.* От Руси к России. — М., 1993.
50. *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая Степь. — М., 1990.
51. *Гуслистий К.* Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. — К., 1964.
52. *Гуслистий К.Г.* Україна під Литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). — К., 1939.
53. Давня історія України. Кн. 1–2. — К., 1994–1995.
54. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVII ст.) // ЗНТШ, 1991.
55. *Дворник Ф.* Славяне в европейской истории и цивилизации. — М., 2001.
56. *Дмитриев М.В.* Реформационное движение в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI века. — М., 1990.
57. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 1-2.
58. *Дюличев В.П.* Рассказы по истории Крыма. — Симферополь, 1997.
59. *Добролюбский А.О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — М., 1986.
60. *Думин С. В.* Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское). История Отечества: люди, идеи, решения. — М., 1991.
61. *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985.
62. *Ефименко А. И.* История украинского народа. — К., 1994.
63. *Зінченко Ю.* Кримські татари. Історичний нарис. — К., 1998.
64. *Заичкин И.А.* Почкаев И.Н. Русская история. Популярный очерк IX – середины XVIII вв. — М., 1992.
65. Запорозжці. — К., 1993.
66. *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского потопа. Документы, исследования. — М., 1994.
67. *Зимин А.А.* Россия на рубеже XV – XVI ст. — М., 1982.
68. Історія України в особах. — К., 1993.
69. *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII–середини XVI ст. — К., 1996.
70. Історія релігії в Україні. У 10 томах / За ред. Б. Лобовика. — К., 1996 – 1998.
71. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). — К., 2001.
72. Істория и археология Юго-Западного Крыма. — Симферополь, 1993.
73. *Іналджик Г.* Османська імперія: класична доба 1300-1600 рр. — К., 1998.
74. *Іналджик Г.* Боротьба за за Східно-Європейську Імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення російської імперії / / Кримські татари в минулому і сучасності. — К., 1997.

75. Історія держави і права України. – К., 2001.
76. *Ісаєвич Я.Д.* Братства і їх роль в розвитку української культури XVI – XVII ст. – К., 1966.
77. *Ісаєвич Я.Д.* Юрій Дрогобич. – К., 1972.
78. *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
79. Історія України: Нове бачення / Ред. В.А. Смолій. – К., 1995.
80. *Иловайский Д.* Собиратели Руси. – М., 1996.
81. История Литовской ССР. – Вильнюс, 1978.
82. История Белоруссии. – Минск, 1995.
83. История Польши: В 2-х томах. – М., 1954-1956.
84. История России. С древнейших времен и до конца XVII века. – М., 2001.
85. *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М., 1990.
86. *Кучкин В.А.* Русь под игом: как это было. – М., 1991.
87. *Каргалов В.В.* Полководцы X – XVI вв. – М., 1989.
88. *Кормич М.Л., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до XXI ст. – К., 2001.
89. *Кашуба М.* З історії боротьби проти унії. – К., 1966.
90. *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Т. 1. – Одесса, 1912.
91. Крым: прошлое и настоящее. – М., 1988.
92. *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – К., 1979.
93. *Котляр М.Ф.* Данило Романович Галицький (до 800-ліття з часу народження). // Київська старовина. – 2001. – №2. – С. 103 – 107.
94. *Котляр М.Ф., Смолій В.А.* История в жизнеописаниях. – К., 1990.
95. *Котляр М., Кульчицький С.* Довідник з історії України. – К., 1996.
96. *Козубовський Г.А.* Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики. Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993.
97. *Крикун М.Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воеводств у світлі джерел. – К., 1992.
98. *Кримський А.* Сторінки історії Крима та кримських татар (Студії з Криму). – К., 1930.
99. *Кримський А.* Історія Туреччини. – К., Л
100. *Куркчи А.* Крымские татары. // Отечество. – М., 1990. – №1.
101. *Крисаченко В.* Історія Криму. Кримське ханство. – К., 2000.
102. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначних її діячів. – К., 1990.
103. *Костомаров М.* Козаки. – М., 1995.

104. *Кримський А.* Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала і розвивалася і як досягла своєї слави і могутності. — К., 1996.
105. *Крип'якевич І.П.* Історія України. — Львів, 1992.
106. *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1993.
107. *Крип'якевич І.* Історія українського війська. — Львів, 1936.
108. *Крижанівський О.П., Плохий С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні кінця XVI — середини XIX ст. — К., 1994.
109. *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV—первой трети XVIII в. — М., 1995.
110. *Карпини Плано де.* История монголов. — М., 1965.
111. *Лаврів П.* Історія Південно-Східної України. — Львів, 1992.
112. *Лихачев Д.С.* Русские летописи. — М., 1947.
113. *Литвин М.* О нравах татар, литовцев, москвитян. — М., 1994.
114. *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе. — К., 1994. — Т. 1.
115. *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910.
116. *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.
117. *Леп'явко С.* Козацтво у міжнародних відносинах (1561 — 1591). — Чернігів, 1999.
118. *Леп'явко С.* Северин Наливайко // Історія України. — 2000. — №21 — 22.
119. *Леп'явко С.* Повстання К. Клсинського // УІЖ. — 1994. — № 4-5.
120. *Литвинов В.Д.* Проблема гоударства в трудах Ст. Ориховского // Отечественная общественная мысль эпохи Средневековья. — К., 1988.
121. *Любавський М.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1995.
122. *Маметов А.* Крымские татары: Историко-лингвистический очерк. — Симферополь, 1993.
123. *Мицик Ю.* Як козаки воювали. — Дніпропетровськ, 1990.
124. Многовариантная история России. — М., 2001.
125. *Мьльников А.С.* Искушение чудом: русский принц и самозванцы. — Л., 1991.
126. *Махун С.* Прогулки с Клио. — К., 2001.
127. *Мишко Д.* Северин Наливайко. — К., 1962.
128. Національні процеси в Україні. Документи і матеріали. — К., 1997.
129. *Наливайко Д.* Козацько-християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. — К., 1992.
130. *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997.

131. *Насонов А.Н.* Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. – М.-Л., 1940.
132. *Нічик В., Литвинов В., Стратій Є.* Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні. – К., 1990.
133. *Овєнко І.* Українська церква. – К., 1993.
134. *Овсій І.О.* Зовнішня політика України. – К., 1999.
135. *Плічковський Н.* Нарис історії Української православної церкви. – Сідней-Аделаїда, 1988.
136. *Плохий С.Н.* Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К., 1989.
137. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1992. – Т. 1.
138. *Пашуто В.* Образование Литовского государства. – М., 1959.
139. *Похлебкин В.В.* Татары и Русь. – М., 2001.
140. *Платонов С.Ф.* Полный курс по русской истории. – СПб., 2001.
141. *Плетнева С.А.* Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. – М., 1982.
142. *Рашид-ад-Дин.* Сборник летописей. – М.-Л., 1952.
143. *Рибалка І.* Історія України. Ч. 1–2. – Харків, 1995.
144. *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.
145. *Русина О.* Україна під татарами і Литвою – К., 1999.
146. *Русина О., Гробець В., Чухліб Т.* Незнайоме Кліо. Українська історія в таємницях і курйозах. – К., 2002.
147. *Рігельман О.* Літописна оповідь про Малу Росію, її народ і козаків взагалі. – К., 1994.
148. *Савельєв Е. П.* Древняя история казачества. – М., 2000.
149. *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького. – К., 1998.
150. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1988.
151. *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х гг. XVI вв. – К., 1999.
152. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К., 1999.
153. *Смолій В., Ричка В.* Українські землі у складі Литовської держави та Речі Посполитої // Історія України. – 1997. – №2.
154. *Сокульський Л.* Морські походи запорожців. – Дніпропетровськ, 1995.
155. *Сидоренко О.В.* Українські землі у міжнародній торгівлі (XI – середина XVII ст.). – К., 1992.
156. *Скрынников Р.Г.* Россия в начале XVII века. «Смута». – М, 1988.
157. *Соловьєв С.М.* Сочинения. Т. 3-6. – М., 1988.
158. *Смирнов В.Д.* История Крымского ханства под главенством Османской порты до начала XVIII в. – СПб., 1887.

159. *Татищев В.Н.* Избранное. – М., 1979.
160. *Тимошенко Л.* Єзуїти і Берестейська унія. // Київська Старовина. – 2001. – №4.
161. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ (до кінця XVI ст.). – К., 1996.
162. *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.-Л., 1941.
163. Торгівля на Україні: XIV – середина XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина). Збірник документів. – К., 1990.
164. *Тунманн.* Крымское ханство. – Симферополь, 1991.
165. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К., 1994.
166. *Ульяновский В.И.* Лжедмитрий I в связи с историей Украины и Киева: Указатель. – К., 1990.
167. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003.
168. Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002.
169. Унія в документах. – Минск, 1997.
170. *Уривалкін О.М., Конончук І.М.* Історія України від стародавніх часів до сьогодення. – К., 2001.
171. *Уривалкін О.М.* Чернігово-Сіверські землі під владою Великого князівства Литовського та Москви // Література та культура Полісся. Вип. 17. – Ніжин, 2002.
172. *Уривалкін О.М.* Сторінки історії Ніжинщини (з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Ніжин, 1998.
173. *Уривалкін О.М., Кресан А.О.* Чернігово-Сіверська земля XVI – початку XVII ст.: проблеми порубіжжя // Література та культура Полісся. Вип.20. – Ніжин, 2003.
174. *Уривалкін О.М.* Нарис історії України (середина XIII – середина XVII ст.). – Ніжин, 2003.
175. Феномен Петра Могили: біографія, діяльність, позиція. – К., 1996.
176. *Флоря Б.Н.* Литва і Русь перед битвою на Куликовом полі // Куликовская битва. – М., 1980.
177. *Флоря Б.Н.* Брестская уния и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII века. – М., 1996, 1999. – Ч. 1–2.
178. *Федоров-Давыдов Г.Л.* Искусство кочевников Золотой Орды. – М., 1976.
179. *Фадеева Т.М.* Тайны горного Крыма. – Симферополь, 2001.
180. *Хорошкевич А.Л.* Русь и Крым. От союза к противостоянию. – М., 2001.
181. Хрестоматія з історії України. – К., 1996.
182. Хроника Быховца. – Минск, 1994.

183. *Хара-Даван Э.* Русь монгольская. – М., 2002.
184. *Хаян В.О.* Кримські татари в науковій спадщині академіка Кримського // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Вип. III. – Чернівці, 1995.
185. Хроника Галла Анонима // Шевелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники. Текст, перевод, комментарий. – М., 1990.
186. *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – К., 1981.
187. *Чукаева В.* Русские княжества и Золотая Орда. – Днепропетровск, 1998.
188. *Чувардинский А.Г., Палий А.Н.* Гетман Сагайдачный. – К., 2002.
189. *Челеби Эвлия.* Книга путешествий. – Симферополь, 1996.
190. *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
191. *Шабульдо Ф.* Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності // Старожитності. – 1994. – №2.
192. *Швидько Г.К.* Історія України (XVI – XVIII століття). – К., 1997.
193. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI – середина XVII ст. – К., 2000.
194. *Щербак В.* Запорізька Січ як фактор консолідації українського козацтва. // УІЖ, 1995. – №5.
195. *Шмидт С.О.* У истоков российского абсолютизма: Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного. – М., 1996.
196. Шоденик Еріха Лясоти зі Стеблева // Жовтень. – 1984. – №10.
197. *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків: У 3-х т. – К., 1991.
198. *Яковенко Н.* Українська шляхта (з кінця XIV до середини XVII ст.) – К., 1997.
199. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002.
200. *Яковенко Н.* Нариси історії України: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.
201. *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська Старовина. – 1993. – №3.
202. *Якобсон А.Л.* Крым в средние века. – М., 1973.